

Fürdő – kórház – fogadó: Buda déli „határnegyede” a 18. században

Bath – Hospital – Inn: The southern outskirts of Buda in the 18th Century

Simon Katalin PhD

Budapest Főváros Levéltára

simonk@bparchiv.hu

Initially submitted Sept 20, 2020; accepted for publication Oct.15, 2020

Abstract

This study aims to demonstrate sanitary aspects of the outskirts of Buda on the southern Gellért Hillside, which separated itself markedly from the city centre in the 18th century. This area, by its separation, was a proper place for establishing temporary hospitals during the two major plague epidemics of the century (1709–1710 and 1738–1740). Similarly, the small nearby island of Danube used earlier as a meadow, served as a place for separation of patients at the same time. The name of the two contemporary hospitals, the plague cemetery and the chapel founded in memoriam of the plague victims commemorate the raving pestilence. On the other hand, the area played a key role in bathing culture by the so-called 'Muddy Bath' (Sáros fürdő, Blockbad, the predecessor of today's Gellért Bath). Close to the bath, popular among soldiers, there was founded a garrison branch hospital at the end of the century, as a result of which the area was gradually transformed into a military-sanitary centre in the 19th century.

kulcsszavak: várostörténet, fürdőtörténet, katona-egészségügy, pestis, Buda, 18. század

keywords: urban history, bathing history, military healthcare, plague, Buda, 18th century

Buda 1686. évi visszafoglalását követően a város déli külvárosát alkotta a katolikus és ortodox lakosokkal újonnan betelepülő Tabán vagy Rácváros. Noha ehhez a külvároshoz tartozott, azonban a Gellért-hegy és a Duna közötti keskeny földszáv mégis határozottan elválasztotta a várostól a hegy déli lábánál lévő épületeket.¹ A lakott terület, azaz a belterület itteni határát képező territórium ugyanakkor jelentős szerepet töltött be a város életében az itt található épületek funkciói miatt. Hogyan nézett ki ez a terület a 18. század folyamán?

A hegy lábától indult délnyugati irányba a Promontor (Budafok) felé menő országút, Buda észak-déli irányú főutcájának folytatásaként. Nem véletlen, hogy a Tabán Gellért-hegy, Nap-hegy és a Vár közötti területének beépülését követően a város vámházai is fokozatosan egyre kijebb szorultak, ennek a folyamatnak a részeként a 18. század közepére már ide helyezték át az egyik vámházat.² A térség azonban nem csak a kereskedelem, hanem az egészségügy és ezzel összefüggésben a fürdőkultúra és idegenforgalom szempontjából is fontos szerepet játszott a város életében.

¹ A kettőt összekötő, a Rudas fürdőtől délre, a Gellért-hegy és a Duna között futó keskeny utcát már 1733-ban *S. Gerhardt-Gassen* néven tartották számon. VANOSI 1733. 7.

² SIMON 2017. 81.

A pestis és a járványkórházak

A 18. századi budaiak életében két nagy pestisjárvány volt emlékezetes: az 1709–1710-es és az 1738–1740-es. Mindkét esetben létesítettek a Tabán szélén, a város belterületének határát képező területen egy-egy járványkórházat, úgynevezett *lazarétumot*, vagy ahogy a német kortársak nevezték: *Lazarettet*. A választás járványügyi szempontból ideális volt, hiszen a Gellért-hegy déli oldala – a városi Rudas fürdő alatti keskeny, fokozatosan beépülő Duna-parti sávot leszámítva – egyrészt kellőképpen elkülönült az egyébként sűrűn lakott Rácvárostól, másrészt a folyó közelsége lehetővé tette a betegek vízi úton történő szállítását is.

Az 1709-1710-es pestis alkalmával járványkórházat és egy veszteglőházat alakított ki a város a Gellért-hegy déli oldalán, valamint egy külön épületet a zsidó betegek számára.³ A betegeket 1709 októberében még a Gellért-hegy alatti kis szigetre szállították, majd a betegszám növekedése miatt végül új pestiskórházat létesítettek, ahol pesti betegeket is elláttak.⁴ A lazaréumot az 1730-as évekig városi kórházként működtették tovább.⁵ Az 1709-1710-es pestisjárványban elhunytak számára temetőt alakítottak ki a járványkórház mellett, amelyben 1719 és 1728 között kicsiny, leginkább a Sáros fürdő vendégei által látogatott, Szeplőtelen Fogantatásról nevezett kápolnát alapított Stražemani János bosnyák ferences szerzetes.⁶

Ezekhez az épületekhez „csatlakozott” a következő nagy pestisjárvány idején, 1739-re felépített új járványkórház, a korábbi lazaréum mellett.⁷ Míg a másik lazaréum ekkor is egészségügyi funkciókat töltött be, a második kórháznak a járvány lecsengését követően viszonylag rövid időn belül új szerepet talált Buda tanácsa: átalakították és városi fogadóként használták, amely elsősorban a Sáros fürdőbe érkező vendégeket fogadta. Első bérlője, Joseph Krammer seborvos is a fürdő mellett vállalta az újonnan létesített fogadó

³ A járvány egyébként épp a Rácvárosban jelent meg először, 1709 októberében. A zsidóknak 1710 májusában írta elő a tanács külön pestiskórház emelését. GÉRA 2014. 31., 134., 211. old., 1069. sz. regeszta (1710. máj. 8.)

⁴ Emellett Buda északi részén a Horvátvárosban működött veszteglőház a pestisgyanus betegek számára. A városinak is nevezett szigetekcét (*Burgerliche Insel*) máskor kaszálónak használták, halászkunyhók álltak rajta, valószínűleg azonos a 19. századi Nyúl futási-zátonnyal (*Hasenlauf*). A szigetet – vagy inkább homokpadot – a járvány emlékére később „Lazaréum-szigetnek” is nevezték (*Lazareth Insul*, 1792). A szigetet, előzetes felmérést követően, 1792 februárjában árverésre bocsájtották a város jövedelmeinek növelése céljából. GÉRA 2014. 138-139., GÉRA 2016. 20., SIMON 2017. 115., BFL IV.1009.g III.929.

⁵ 1732-ben már a Vízivárosban működött Buda polgári kórháza. GÉRA 2014. 361-362., SIMON 2017. 93. A tabáni járványkórház további, kórházként történő működéséről ld. BFL IV.1019 Nr. 26. (1712. júl. 19.)

⁶ Építésével kapcsolatban az alábbi támpontokkal rendelkezünk: Első számadása 1719-es. A tanács 1721 júniusában meszet szállított a „Lazaréum-kápolnához” (*Lazareth Capeln*). Az alapító, Stražemani János 1723 és 1727 között szolgált a Vízivárosban. BFL IV.1002.a 21. kötet fol. 141. (1721. jún. 20.), ENGLÄNDERNÉ BRÜLL 1930. 53. és SIMON 2017. 63-64., 67. Franz Vanossi szindikusz leírása a környékről: „...unter dem Blocks-Berg gleich ausser dem Bad an dem Freythof in jüngster Pest Verstorbenen / zeigt sich abermal eine Capellen von der Unbefleckten Empfängniß MARIAE, worzu der erste Stein auf geistliche hohe Erlaubniß an 17. [nincs kitöltve az év] von R. P. Joanne a Straxemano Bosnenser Provintz / Lectore Theologiae geleet / sodann ausgebauet worden / daß diese zu Bequemlichkeit deren Badenden dienlich / daher auch allda viele Messen gelesen werden / und an Erhaltung deren so weniger zu zweifeln / als selbe in einen Beneficiaten hoffen kan.” VANOSI 1733. 33-34.

⁷ A járványról ld. LINZBAUER II. Nr. 163. (pag. 132-138.)

működtetését. Szerződését 1741-ben egy évre kötötte Buda tanácsával, amely ugyanekkor vállalta, hogy saját költségén istállót és kocsiszínt építtetett az épülethez.⁸ A fogadó járványra utaló neve állandósult, 1745-ben már a „Gellért-hegy alatti Lazarétum fogadó” (*Lazareth würrhs-haus unter dem Plocks-berg*) haszonbérbe adásáról olvashatunk.⁹ A Lazarétumot „második városi fogadónak” is nevezték, mivel ugyanebben az időszakban, 1742-től üzemelték be ismét a Vízivárosban a Zöld Szőlőfürt fogadót (miután az épületben azelőtt működő városi sörház fölöslegesnek bizonyult).¹⁰

Az egyes épületek pontos elhelyezkedését Buda jegyzője, Johann E. Ferdinand Miller *Epitome vicissitudinum...* című, 1760-ban megjelent kötetéből és a hozzá készült, Johann Philipp Binder-féle térképmellékletből ismerjük. Eszerint a Gellért-hegy déli oldalán a hegy és a folyó közötti épületsort a Sáros fürdő viszonylag nagy épülete zárta le, ezt követte tovább haladva a pestistemető és a kis kápolna, majd az első lazaréum kicsiny, téglány alakú épülete, végül a kötet írásakor már fogadóként használt második lazaréum nagyobb épülettömbje.¹¹ A fürdő, a két egykori járványkórház és a szintén a járvány emlékét őrző temető és kápolna a 18. század végéig Buda déli részének meghatározó határvidékét alkották.¹²

A Sáros fürdő

Buda európai szinten jelentős fürdővárosnak számított, a keleti- és nyugati fürdőkultúra sajátos elegyeként.¹³ A Tabán három fürdője közül a Gellért-hegy déli oldalán, annak német nevéől (*Blocksberg*) *Blockbad*nak, az iszapjáról magyarul Sárosnak nevezett fürdő¹⁴ a város kevésbé elegáns intézményei közé tartozott.¹⁵ A legnépszerűbbnek a könnyen megközelíthető, a Pestet és Budát összekötő hajóhid közelében lévő (a repülőhídról *Bruckbad*nak is nevezett), városi tulajdonban lévő Rudas fürdő számított. A középkori eredetű Sáros fürdő a török érában még nyitott tetejű hévfürdő volt.¹⁶ Buda visszafoglalását követően 1687-

⁸ Az épületre „Gellért-hegy alatti, korábbi lazaréum épülete”-ként hivatkoztak („...unter dem Blockh-Baad gelegenes, vorhin gewestes Lazareth-Haus”). A fogadót Krammer egy évre kapta meg, 100 forintért. Szerződés Joseph Krammer és Buda város Tanácsa között, 1741. jún. 9. BFL IV.1018 N. 34.

⁹ A bejegyzés szerint az akkori üzemeltető a bérleti díj csökkentését kérte az épületen akkoriban végzett tatarozás miatt. A tanács kérését nem teljesítette, de a szerződés szerinti (nagyobb) javítási munkák költségének számla elleni megtérítését megígérte. BFL IV.1002.a 48. kötet fol. 92. (1745. ápr. 21.)

¹⁰ A mai Fő utca 68. helyén állt. SIMON 2017. 87.

¹¹ MILLER 1760. 105., BFL XV.16.d.241/cop14. A térképen jelölt épületek: Nr. 524. – Sáros fürdő, Nr. 525 ½ - Szeplőtelen Fogantatás-kápolna, Nr. 526. – (az első) lazaréum, Nr. 527. – a (második) lazaréum, a térkép készítésének idején már városi fogadó. A térképen nincs számmal jelölve, de Nr. 525. alatt volt nyilvántartva az országút elején felállított városi vámház.

¹² Ld. pl. Korabinszky János Mátyásnál: „Dann sind die Pergasischen Bäder, das Blocksbad, ein Kirchl der unbeflehten Empfängniß Mariae gewidmet; das Lazareth, welches 1710 für die Kontumaz in der Pestzeit ist erbauet worden. Das zweyte Stadtwirthshaus, welches 1739 erbauet worden, und wo ehemals das Pestlazareth war.” KORABINSKY 1786. 484.

¹³ A kérdésről újabban ld. GÉRA 2020.

¹⁴ A fenti elnevezések mellett ritkábban, de használták a „Gellért fürdő” nevet is (*Gerhardtsbaad*). „Dictum est cap. 7. de monte quodam, quem Buda Austrum versus respicit, mons S. Gerhardi dicto, ad cujus pedem australem prope Danubium 30 circiter passuum a latumiis distantia aquae minerales scaturiunt, quas nos thermas S. Gerhardi Gerhardtsbaad nominabimus, quae vulgo etiam Blockhsbaad audiunt.” STOCKER 1721. 52.

¹⁵ „Hic aedes surgunt, in quarum meditullio labrum est balneantibus vilioris sortis accomodatum...” STOCKER 1721. 52., ld. még GÉRA 2014. 31.

¹⁶ VÉGH 2015. 50.

ben I. Lipót wartenbergi Illmer Frigyes Ferdinándnak adományozta, aki az ostrom idején óriási károkat szenvedett fürdőt rendbe hozatta. 1719-től 1809-es elárverezéséig – a Rudas fürdőhöz hasonlóan – a város tulajdonát képezte.¹⁷ Lorenz Stocker városi főorvos 1721-es elemzése és Franz Vanossi városi szindikusz 1733-as leírása szerint udvaros fürdő egy nagy- és három kis medencével (utóbbiból egy forró vizes), továbbá egy átöltözésre alkalmas helyiséggel. A közfürdő, azaz a nagy medence lépcsői és alja kövezett volt. Vizét végtagfájdalomra, köszvényre, fekélyekre, iszapját lábra kenve alkalmazták.¹⁸ Közfürdőjét Persa István, a város főorvosa 1769-ben magas, kerek kupolával fedett épületként írja le, ablakokkal és szellőzőnyílásokkal.¹⁹ A század folyamán a legforróbb vizű budai fürdőként tartották számon.²⁰

Saját fürdőit Buda Tanácsa árverés útján adta hasznbérbe, rendszerint három évre, negyedéves (a század végén féléves) részletfizetéssel Buda város Főkamarási Hivatalánál. A fürdőbérlet nem végezhetett semmilyen javítást, változtatást a fürdő épületén a város Alkamarási Hivatalának tudta nélkül, ugyanakkor a fürdőben okozott károkért felelősséggel tartozott.²¹ A század végére ezen annyit finomítottak, hogy a kisebb volumenű javításokat a bérlőnek önköltségen kellett megoldania, míg a nagyobbakat a város Alkamarási Hivatala intézte.²²

Amennyiben háború, pestisjárvány vagy más egyéb miatt a fürdőt bezárni kényszerült a bérlő, kérvényezhette a bérleti díj csökkentését vagy elengedését.²³ A város és a bérlő között kötött szerződésekben kikötötték továbbá, hogy utóbbi köteles a fürdővendégekhez udvarias, szívélyes módon, s nem durván, mogorván fordulni, vitára se adjon okot.²⁴ Mindez nem feltétlen jelenti azt, hogy a fürdő üzemeltetői a viselkedési előírásokat be is tartották volna – ami egyébiránt sem volt könnyű feladat, hiszen a vendégek

¹⁷ SIMON 2017. 95. A fürdőt a katonaság is szerette volna megvásárolni 1717-ben, ld. GÉRA 2020.

¹⁸ STOCKER 1721. 52-53., „Das Fünfte / und letztere Bad endlich zeigt sich an dem Ende der S. Gerhardi Strassen, unter dem Berg an der Donau / hat in dem Hof rechter Hand zwey kleine und kühle Bäd / neben einer Gelegenheit sich an- und auszukleiden / innen aber neben dem grossen Bad / so seine eigene Quellen / und Zuflüß hat / rechts noch ein kleines / welches aber sehr warm / und das stärckste unter allen ist / dessen Wasser theils in dem Bäd selbst aufgehet / theils aus dem Felsen herfließet über ein schwarz-laimigen Erden / welche in Glieder-Schmerzen / und Geschwären aufgestrichen / grosse Hülf gibet.” és „Wie aber endlichen / und sonderlich das Block-Bad einen Laim / oder Erden mit sich führe / so wollen diese viele gleichsam als ein bewehrtes Pflaster in Wunden der Schenckel brauchen / und mit diesem erstarkte Glieder erweichen / auflösen / austrücknen / wie wohl auch andere Bäder guten Laim haben / so aber niemalsen gut ALLEIN / sondern besser der hoffender Würckung willen mit samt dem Wasser über Land gebracht werden solle.” Vanossi 1733. 49-50. és 80-81.

¹⁹ DADAY 2005. 65.

²⁰ Ld. pl. VÁLYI 1796. I. 335-336. „Második régibb fürdő a' ráz Város végénél, a' Sáros fürdő, németül Blokszbad; melly a' Duna partyán, és a' Szent Gellért hegyének szélén, 's a' ráz Városnak végénél van épülve. Ez még hevesebb az előbbinél, sokaknak kiváltképen használ; de a' nagy melegség miatt nem mindenek szenvedhetik.”

²¹ Szerződés Buda szabad királyi város és Joseph Krammer polgár és fürdős-seborvos között, 1742. máj. 4., 1745. máj. 17., 1748. máj. 31. BFL IV.1018. Nr. 23.

²² Szerződés Buda szabad királyi város és Anton Rosendorfsky polgár és fürdős-seborvos között, 1787. jún. 25. BFL IV.1002.n Nr. 21.

²³ Szerződés Buda szabad királyi város és Joseph Krammer polgár és fürdős-seborvos között, 1742. máj. 4., 1745. máj. 17., 1748. máj. 31. BFL IV.1018. Nr. 23.

²⁴ „...jedoch daß H[err] Bestand-Nehmer auch darob seye, und seinen untergebenen scharff einbinde, damit sie sich gegen denen baadenden, was stand sie seynd, höfflich, und willig, nicht aber grob, und murrerisch erzeigen, sodan zu entstehenden uneinigkeiten oder gar rauffereyen die erste ursach geben.” Szerződés Buda szabad királyi város és Joseph Krammer polgár és fürdős-seborvos között, 1742. máj. 4., 1745. máj. 17., 1748. máj. 31. BFL IV.1018. N. 23.

között is gyakori volt a civakodás, egymás tettleges bántalmazása. Erről tanúskodik Buda város 1785. évi szabályzata, amikor a tarthatatlanná váló állapotok miatt a fürdővendégek illő magatartását is próbálták szabályozni: mivel mind a kis-, mind a nagyobb medencékben többen fürdöztek együtt, előírta, hogy a vendégek legyenek tekintettel egymásra. Tartózkodjanak a „bosszantó meztelenkedéstől”, nagy kiabálástól, dulakodástól, nagy vízbe ugrálásuktól, dohányzástól (!) és bármitől, ami a többi fürdőzőt zavarná. Kerüljék továbbá az illetlen beszédet, erkölcstelen éneket, ellenkező esetben a viselkedni nem tudó személyt elfogadják és méltó büntetésben részesítik. Figyelmeztették a fürdőzőket, hogy lehetőleg tartsák be az orvosok által a betegségük alapján előírt fürdőzési időt (egy óra vagy annál kevesebb idő),²⁵ s azt beszéljék meg a fürdőssel is, úgy adják meg a neki járó díjat. Kerüljék a vízbe történő gyors be- és kirohanást, mivel az inkább káros, mint előnyös az egészségre. Végezetül kimondják: mivel vannak olyan vendégek, akik „nem az egészség szeretete” miatt járnak fürdőzni, hanem pusztán kedvtelésből, s bepiszkítják a fürdőt vagy kihúzzák a medencék dugóit, hogy leeresszék a vizet, kötelesek a fürdősnak okozott kár megtérítésére.²⁶ A rendelkezés tükröződik a fürdő bérlőjével, Anton Rosendorfskyval és nejével, Barbara Zaglerinnel²⁷ két évvel később kötött új szerződésben is: Buda tanácsa természetesen a továbbiakban is előírja a seborvosnak a fürdőzőkkel szembeni udvarias modort, ugyanakkor megígéri, hogy vitás esetekben minden segítséget megad a bérlőnek.²⁸

Az 1785-ös rendelkezéssel egyidőben készült felmérés szerint felnőttek, gyerekek egyaránt használták a Sáros fürdőt. A rendes, nagy medencében időkorlát nélkül fürdőzhetek (felnőtt 1,5 krajcárért, nagyobb gyermek 1 krajcárért, kisgyermek 1 dénárért), a három elkülönített kis medencét egy fő egy órára 6 krajcárért, kettőnél több személy fejenként 3 krajcár óradíjjal vehette igénybe. Ugyanezek az árak voltak érvényben a másik városi fürdőben, a Rudasban is. A Sáros fürdő méreteit és jellegét illusztrálja, hogy itt nem alakítottak ki a többi fürdőben megtalálható, elegánsabb magánfürdőzési lehetőséget, az ún. „úri fürdőt” (*Herrschafts Badl*).²⁹ A Sáros fürdő tisztasága is hagyott némi kívánnivalót maga után. Míg a nagyobb fürdőket rendszeresen tisztították és karban tartották, a Sáros piszkosabb, összességében véve igénytelenebb összképet mutatott. A Rác fürdő tulajdonosa, ugyanakkor a városi Rudas fürdő bérlője, Karl Zagler a két fürdő nagy medencéjét heti kétszer-, nagyobb vendégsereg esetén akár heti háromszor is kitisztította, vizét cseréltette, a kisebb fürdőkét pedig szinte minden nap. A Császár- és Király fürdőkben

²⁵ Persa István budai főorvos is figyelmeztetett az orvosi konzultáció fontosságára, mert alkattól, betegségtől függően valakinek elég volt fél-egy óra fürdőzés, míg mások akár négy-öt órát is kibírtak a meleg vízben. DADAY 2005. 72-73.

²⁶ A szabályzatot egyébként egy névtelen feljelentést követő vizsgálat eredményeként hozták meg. A feljelentő a fürdőkben uralkodó piszokról és egyéb, botrányos állapotokról, túlárzott belépti díjakról írt a Helytartótanácsnak. BFL IV.1002.e Nr. 47., lásd még DADAY 2002. 537-539.

²⁷ Anton Rosendorfsky 1780-ban tett sebész-mesteri vizsgát Budán, ahol négy évvel később kapott polgárjogot. Rokonságban állt a Rác fürdő tulajdonosával, felesége Marc Zagler lánya, Barbara volt. SIMON 2013. 217-218., 221.

²⁸ Szerződés Buda szabad királyi város és Anton Rosendorfsky polgár és fürdős-seborvos között, 1787. jún. 25. és 1790. aug. 6. BFL IV.1002.n Nr. 21.

²⁹ A Rudasban a nagy medence mellett két úri fürdő és négy külön fürdő üzemelt ekkor, a Rác fürdőben három úri- és öt külön fürdő, tehát jelentősen több, mint a Sárosban. Az „úri fürdők” igénybevétele az egyszerű magánfürdő árának duplájába került (egy órára, egy személyre 12 krajcár). A mai Király fürdőben (akkor Sprenger-féle fürdő, Victoria Sollfrank tulajdona) ugyanerre „*stuben badl*” néven utalnak. A Kiss János birtokában lévő Császár fürdőben kértek legtöbbit az úri fürdőért, 24 krajcárt egy órára, egy főre. BFL IV.1002.e Nr. 47.

előbbit akár heti háromszor-négyszer is tisztították, a kisebb fürdők vizét hasonlóképpen naponta cserélték. Ezekhez képest a Sáros fürdő akkori bérlője, Anton Rosendorfsky arról tájékoztatta a várost, hogy a fürdő tisztítása nagyban függ a Duna vízszintjétől, alacsony és közepes vízállásnál a többiekéhez hasonló rendszerességgel tudja karban tartani a medencéket, a folyó magas vízállása vagy áradása idején azonban sem a nagy-, sem a kis medencékből nem tudja rendszeresen leereszteni a vizet. Ilyenkor, amennyire lehetett, megpróbálta valahogy tisztán tartani a fürdőt.³⁰ Noha a Duna közelsége miatt jelentkező problémákat a város tanácsa is elismerte, a sebésszel kötött későbbi szerződésekben sem engedélyezték, hogy arra hivatkozva a bérleti díjból elengedést kérjen.³¹ A fürdő az 1790-es évekre kifejezetten rossz állapotba került, a város folyamatosan kisebb-nagyobb javítgatásokat végeztetett rajta.³²

Hogyan kapcsolódott össze a fürdő, a fogadó és a katonai kórház sorsa?

Mivel a híres budai fürdőkbe messzi földről érkeztek gyógyulni vágyók, az ilyen vendégek étkezéséről és elszállásolásáról is gondoskodni kellett. Nem véletlen, hogy a legtöbb fürdő közelében nagy forgalmú fogadókat működtettek. Ilyen volt már a század első felétől a Császár- és a Király fürdő között a Fehér lóhoz címzett vendégfogadó, vagy a Rudas fürdő melletti sörház és Zöld Szőlőfürdőhöz címzett fogadó. A fürdők közelében lévő egyházi létesítmények nem kevésbé voltak jelentősek a fürdőkúrára érkezők számára.³³ Míg a két tabáni (Rác és Rudas fürdő), valamint a vízivárosi (Sprenger) fürdőtől nem messze álltak az adott városrész nagyobb plébániatemplomai, addig a perifériára szorult fürdőknél kisebb kápolnában kereshették a hívek a lelki feltöltődést: az országúti Császár fürdőnél a Nepomuki Szent János-kápolnában, a Sáros fürdőnél pedig a Szeplőtelen fogantatás-kápolnában.³⁴ A Sáros fürdő szomszédságában álló egykori pestis-lazarétumról elnevezett fogadó (*Lazareth Würthshaus*) a 18. században szintén a város tulajdonát képezte, és a fürdőhöz hasonlóan bérbeadással működtette a tanács. Amint fentebb láttuk, az élelmesebb fürdősök gyakran egyszerre bérelték a kettőt, sőt, a század végén már egy szerződésbe foglalták azok bérbevételét.³⁵ Ugyanitt a városi fogadó feladatát az alábbiakban jelölték meg: (elsősorban) a fürdőkúrára szoruló beteg vagy sérült katonák befogadása, emellett a helyiek elszállásolási

³⁰ BFL IV.1002.e 1785 Nr. 47. Ugyanerről a problémáról tájékoztatta Persa István főorvos még 1769-ben a Helytartótanácsot: a Duna magas vízállásának idején a melegvíz, „saját nyomása és súlya miatt” nem tud a folyó medrébe folyni. DADAY 2005.65.

³¹ Szerződés Buda szabad királyi város és Anton Rosendorfsky polgár és fürdős-seborvos között, 1787. jún. 25. és 1790. aug. 6. BFL IV.1002.n Nr. 21.

³² 1788-ben például a város új kapuoszlopokat készíttetett, gőzelvezető lyukakat (*Dampfloch*) és ajtókat cserélt, ugyanekkor a Rudas fürdő tetejét tatarozták és két kaput cseréltek le. Következő évben a jég károsította meg a Sáros fürdő pallóit. 1789 őszén Rosendorfsky további javításokat kért az Alkamarási Hivataltól. 1790 nyarán a város részéről kirendelt küldöttség megsejmelte az épületet, ami alapján augusztusban elrendelték az épület tetőszerkezetének javítását, ahhoz ún. német zsindelely (*Deutsche Schindel*) beszerzését. 1792-ben az Alkamarási Hivatal további „szükséges javításokra” adott engedélyt. 1799-ben a fürdő fából összeállított folyosóját kellett újonnan megépíteni, mert már az összeomlás fenyegette. BFL IV.1003.a 1. kötet 1788. okt. 18. Nr. 140., 2. kötet 1789. márc. 7. Nr. 11., 1789. okt. 17. Nr. 79., 1790. aug. 21. Nr. 67., 4. kötet 1792. okt. 13. Nr. 97., 5. kötet 1799. jún. 15. Nr. 72.

³³ A Fehér lóhoz címzett fogadóhoz (*zum weissen Rössel*) például 1733-ban a vendégszobák mellett nagy kert és istálló is tartozott. VANOSI 1733. 46-48.

³⁴ VANOSI 1733. 44-45.

³⁵ Így 1741-1742 között Joseph Krammer, 1791-1792-ben Anton Rosendorfsky, 1799-1802 között Andre Wesselinovits bérelte. BFL IV.1002.n N. 16., N. 58., BFL IV.1018. Nr. 34., SIMON 2017. 87.

kötelezettségének enyhítése. Szükség esetén ezért biztosítani kellett a nevezett katonák elszállásolását (ugyanakkor a fogadós megtarthatta saját lakrészét).³⁶ A vendégeknek a fogadóban szabadon lehetett helyi bort és sört felszolgálni.³⁷ Az épület ekkor készült leírása szerint emeletes volt, az emeletes három szobával, a földszinten egy vendégszobával, egy egyéb helyiséggel, valamint három másik szobával, ahol a fogadós lakott.³⁸

A vízivárosi polgári kórházat II. József uralkodása idején felszámolták, helyére 1784-ben költöztették a Várbeli katonai kórházat, amit hivatalosan csak öt évvel később, 1789-ben alapítottak meg.³⁹ Miután a Sáros fürdő a katonák kedvelt helye volt, elhatározták a fürdő mellett katonai fiókkórház létesítését is.⁴⁰ Az azonban, hogy új épületet emelnek, vagy meglévőt alakítanak át, vita tárgyát képezte. 1789-ben Buda Gazdasági Bizottmánya a Pesti Kamarai Adminisztráció parancsára két költségbecslést (kőművest és ácsmesterit) készíttetett a városi Lazarétum fogadó átalakításáról „a beteg és fürdőző katonák számára”.⁴¹ Az adminisztráció válaszában sürgette a tanácsot a „nyári kaszárnyává történő” átépítési munkálatok megkezdésére.⁴² Ehhez képest 1791 nyarán még mindig a tervezetnél tartott a tanács.⁴³ Tényleges lépések 1793-ban történtek, amikor a kőműves munkákkal Christoph Hickisch mestert, az egyéb munkálatokkal Franz Xaver Niedermayer ácsmestert bízta meg.⁴⁴ A munkálatok megkezdését Buda Gazdasági Bizottmánya végül 1793 májusában rendelte el.⁴⁵ A nyár folyamán megkezdődtek az átalakítási munkák, szeptemberben már a régi épületfa darabokat szállítják el.⁴⁶ Az épületekre ekkor „a lazaretum kórház

³⁶ „Nachdeme erstgedachtes Lazareth WürthsHaus eigentlich zur unterbringung der Krank- oder verwundeten Soldaten (!), welche die Baad Khur zu gebrauchen haben, um die benachbarte Haus Eigenthümer von dem Quatiers (!) Lasten zu befreien, hergestellt worden ist; So wird Bestantnehmer (!) verpflichtet, in dem Fahl, wenn einie derley Soldaten während der Pacht Zeit untergebracht werden solten; in semtliche Gelegenheiten des Hauß, nur allein die Wohnung des Würthes ausgenommen, so viele badente Soldaten, als solche fassen können, gegen Genus des service Kreuzers einzunehmen, und die Wohnungen derselben mit dem erforderlichen einzurichten.” Szerződés Buda város Tanácsa és Andre Wesselinovits között, 1799. aug. 2. BFL IV.1002.n Nr. 58.

³⁷ Az idegenből behozott bort és sört elkobozták. Uo. Az 1813-as szerződés szerint az épületben volt külön csapszék, kamra, konyha és 200 akó bor tárolására alkalmas pince. Uo. 1808. szept. 22.

³⁸ Szerződés Buda város Tanácsa és Andre Wesselinovits között, 1799. okt. 16. BFL IV.1002.n Nr. 58. A fürdőbe érkezett katonák szükség szerinti elszállásolását a későbbi szerződésekben is előírták, ld. uo. 1802. júl. 5., 1808. szept. 30.

³⁹ SIMON 2017. 93.

⁴⁰ ENGLÄNDERNE BRÜLL 1930. 80.

⁴¹ „...über den Bau des Lazareth Würthhaußes zum Kasserne der Krancken, und baadenden Soldaten” A költségbecslésről a jegyzőnek kellett jelentést készítenie és rövid időn belül továbbítania azt a felmérést elrendelő hivatalnak, azaz a Pesti Kamarai Adminisztrációnak. BFL IV.1003.a 2. kötet 1789. szept. 12. Nr. 61. Az ekkor készült átalakítási tervet ld. BFL XV.17.a.303 Nr. 192/a-b

⁴² „...das Gebäu das zu einer Sommer Cassarmen angetragen Lazareth” A Pesti Kamarai Adminisztráció 1790. máj. 7-i határozata. Az adminisztráció nem szándékozott több tervet, költségbecslést átnézni a munkálatok előtt. BFL IV.1003.a 3. kötet 1790. jún. 5. Nr. 37.

⁴³ „Nachdeme die Überschläge in betref des in so genannten Lazareth Wirthshauß zu errichten kommenden Sommer Spittals nach Vorschrift der Löbl. Administration verfertigt, und bereits eingereicht worden, so erachtet diese Würthschafts Commission, daß dieselbe seiner Behörde forderrsamst eingeschicket werden sollen.” BFL IV.1003.a 3. kötet 1791. aug. 13. Nr. 88.

⁴⁴ Hickisch költségbecslése szerint 750 forint elegendő a kőművesmunkákra, Niedermayer 1800 forintért vállalta az ács, asztalos, üveges, lakatos stb. munkákat. BFL IV.1003.a 4. kötet 1793. máj. 14. Nr. 88-89. Hickisch szerződését ld. BFL IV.1002.n Nr. 13.

⁴⁵ BFL IV.1003.a 4. kötet 1793. máj. 18. Nr. 91.

⁴⁶ A régi épületfát a vízivárosi ún. Strasserhofba szállították. BFL IV.1003.a 4. kötet 1793. szept. 28. Nr. 169.

új épületeként” utalnak (*in dem neuen Gebau dem sogenannten Lazareth Spittall*).⁴⁷ Falai már álltak, fedélszéke azonban még nem, ezért az időjárás viszontagságainak kitett falazat igencsak károsodott, amiért a bizottmány Niedermayer ács mestert büntetés kilátásba helyezésével kötelezte szerződése betartására.⁴⁸ 1794 februárjában a kőműves munkákat, áprilisban pedig a teljes épületet befejezettnek tekintették.⁴⁹ Az új komplexumot nevezték lábadozóháznak (*Reconvalescenten Haus*), a Sáros fürdő lazaretumának (*Ofner Blockbade Lazareth*), vagy éppen katonai kórháznak, kaszárnyának (a Hickisch-sel kötött szerződés szerint *eine Caserne für die badende Soldaten, Militär Spital*).⁵⁰

A katonai kórház-kaszárnya kiépítésével a környék is átalakult. Az 1790-es években megsokasodnak a Lazaretum fogadó és a repülőhíd közötti, Duna menti út rendben tartásáról szóló híradások.⁵¹ A Szeplőtelen fogantatás-kápolna utolsó számadása 1799-ben keletkezett, ezt követően felszámolták.⁵² A 19. századi térképeken már az egykori pestistemető sem szerepel. Az első, korábbi lazaretumot 1810-ben az Országútról ide átköltöző városi hóhér kapta meg.⁵³

A katonaság körében gyakorlatilag Buda 1686-os visszafoglalását követően azonnal népszerűvé vált a „budai fürdőkúra”, s már a 18. század elején küldtek ide gyógyulni vágyó katonákat.⁵⁴ Persa főorvos 1769-es jelentése szerint rendszeresen látogatták sebesült és beteg katonák tavasszal és ősszel a helyi fürdőket.⁵⁵ Vályi András szerint a Sáros fürdőbe alig járnak civil vendégek a katonák mellett.⁵⁶ Egy 1812-es vizsgálat szerint a fürdőt „kizárólag meztelenül fürdőző katonák használták”.⁵⁷ A 18-19. század fordulójára tehát – a vámházat és a hóhér lakását leszámítva – egyfajta különálló katona-egészségügyi komplexum alakult ki a Gellért-hegy déli oldalán.

⁴⁷ BFL IV.1003.a 4. kötet 1793. nov. 9. Nr. 189-190.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Az építkezést ekkor egy másik kőműves, Mayerhoffer ellenőrizte, Hickisch munkájával elégedett volt, és javasolta a kőműves szerződés szerinti kifizetését (ekkor 500 forintot kapott a 750-ból). BFL IV.1003.a 4. kötet 1794. feb. 22. Nr. 22., SIMON 2017. 94.

⁵⁰ BFL IV.1002.n Nr. 13.

⁵¹ 1790-ban a tanács elrendelte a fogadó és a híd közötti út jó állapotban tartását, és mindkét oldalán árkot ásatott ki. A munkálatokkal augusztusban készültek el, az út karban tartására szeptemberben rendelték el árverést. 1792-ben a város sokat foglalkoztatott kőműves mesterével, Christoph Hamonnal készítették tervet az út javítására, a meglévő árkok megtartásával. BFL IV.1003.a 2. kötet 1790. máj. 22. Nr. 25., 1790. aug. 21. Nr. 69., 3. kötet 1792. feb. 4. Nr. 14.

⁵² ENGLÄNDERNÉ BRÜLL 1930. 53.

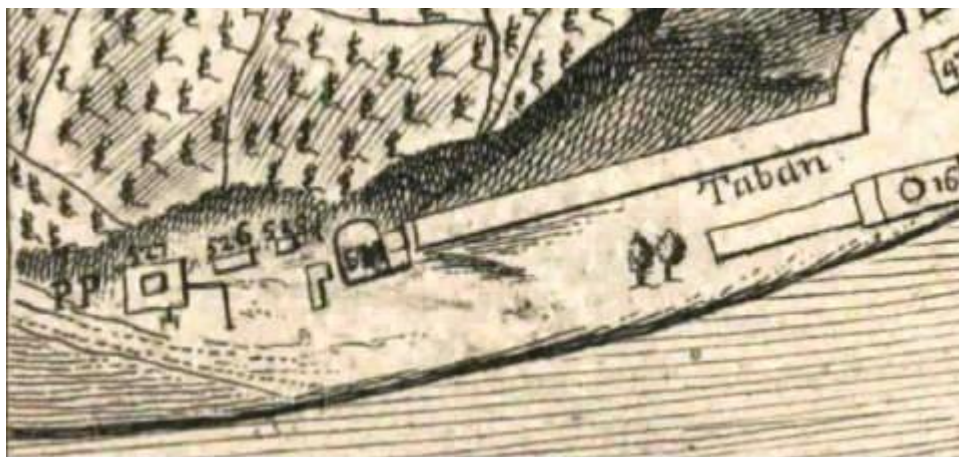
⁵³ ENGLÄNDERNÉ BRÜLL 1930. 81., SIMON 2017. 94., 104-105.

⁵⁴ GÉRA 2020.

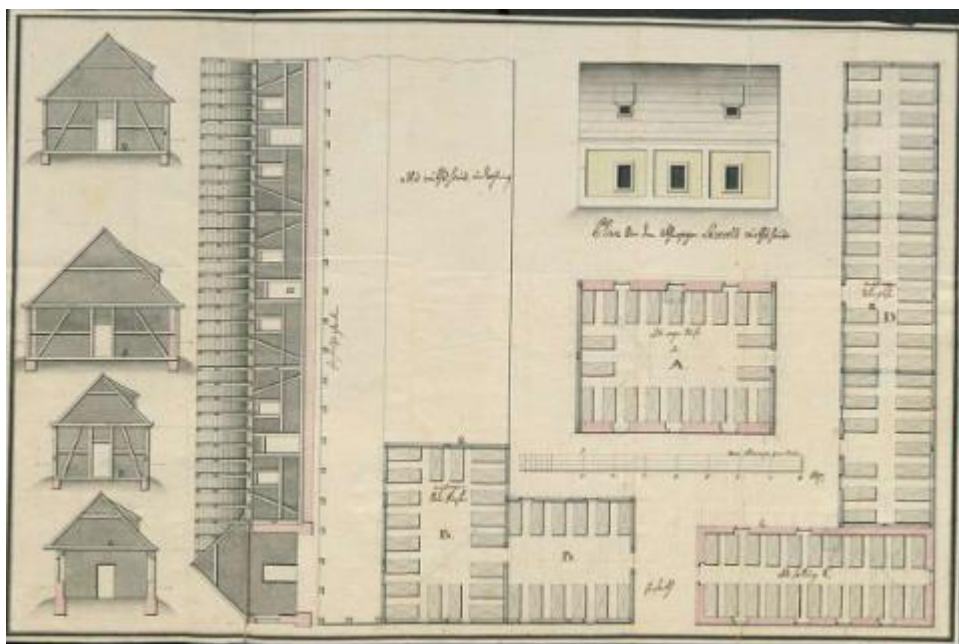
⁵⁵ A katonáknak „igen jót tesz, mert merev ízületeik meglazulnak, tagjaikat mozgatni tudják. Ezeknek a rövid bemártás és borogatás igen jó hatása.” Persa ugyanakkor a bőrbetegségekre, rühösségre inkább a kénes vizeket, különösen a badeni gyógyvizet ajánlotta. A jelentés szerint sokszor még télen is eredményes volt a fürdőkúra, Persa egy bécsi törzstiszt példáját említi, aki négy hétig kúrálta Budán a lábát. DADAY 2005. 71.

⁵⁶ „Épülete sokkal kisebb az előbbinél [ti. a Rudasnál], és a fürdő szobák is kevesebbek benne; ’s kevesebben is járnak ide a beteges katonákon kívül.” VÁLYI 1796. I. 336.

⁵⁷ DADAY 2002.542. A fürdőt a 19. század első felére annyira „kisajátították” a katonák, hogy a köznép tévesen külön „katonai fürdőként” (*Militärspitalbad*) tartotta számon, noha a katonák 1837-ben külön szerződéssel járhattak gyógykezelésre. LINZBAUER 1837. 99.

1. ábra A Tabán déli része 1760-ban (részlet Johann Philipp Binder térképéről, BFL XV.16.d.241/cop14; Nr. 524. – Sáros fürdő, Nr. 525 ½ – Szepilótenen Fogantatás-kápolna, Nr. 526. – (az első) lazarérum, Nr. 527. – a (második) lazarérum, a térkép készítésének ideje

2. ábra A Lazarérum fogadó átalakítási terve, 1789 (BFL XV.17.a.303 Nr. 192/a-b)

Levéltári források

BFL Budapest Főváros Levéltára

IV.1002.e Buda város Tanácsának iratai. Helytartótanácsi iratok

IV.1002.n Buda város Tanácsának iratai. Városi szerződések

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

Simon Katalin PhD

- IV.1003.a Buda város Gazdasági Bizottmányának iratai. Jegyzőkönyvek
IV.1009.g Buda város Telekhivatalának iratai. Telekkönyvi iratok
IV.1018 Buda város Titkos Levéltára
IV.1019 Buda város iratai. Történeti értékű iratok
XV.16.d.241 Térképtár. Pest-Buda-Óbuda áttekintő térképei.
XV.17.a.303 Tervtár. Buda szabad királyi főváros tervei. Tanácsi iratok közül kiemelt tervek.

Nyomtatott források

KORABINSKY, JOHANN MATTHIAS: *Geographisch-historisches produkten Lexikon von Ungarn Preßburg*, 1786. 484.

LINZBAUER, FRANCISCUS XAVERIO: *Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen im Königreiche Ungarn. Geschichtlich und naturhistorisch beschrieben, nebst Angabe ihrer Einrichtung, Anwendungsweise und Heilkraft*. Pest, 1837.

LINZBAUER, FRANCISCUS XAVERIO: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. Tomus II. Budae*, 1852.

MILLER, JOANNES ELEMOOS. FERDINANDUS: *Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia ac metropolitana urbe Budensi, ab ejus nativitate, anno quippé MCCXLII ad praesentem usque annum MDCCLX*. Budae [1760].

STOCKER, LAURENTIUS: *Thermographia Budensis, seu scrutinium physico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, antiquitate numero mineralibus, virtutibus et usu medico etc.* Augustae-Vindelicorum et Graecii, 1721.

[VANOSSI, FRANZ]: *Neu aus seinem Stein-Hauffen wiederum aufwachsendes Ofen, oder kurze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freye Haupt-Stadt zu jetzigen Zeiten bestehe mit einem kurtzen Anhang von Ofnerischen GesundBädern*. Nottenstein, Ofen, 1733.

VÁLYI ANDRÁS: *Magyar országnak leírása, mellyben minden hazánkbéli vármegyék, városok, faluk, puszták; uradalmak, fábrikák, huták, hámorok, savanyú, és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történetyek, külömbféle termésbéli tulajdonságaik, a' betüknek rendgyek szerént feltaláltatnak*. Buda, 1796.

Felhasznált irodalom

DADAY ANDRÁS: *Kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*. Szerk.: Stark Mariann – Dr. Gazda István. Budapest, 2002.

DADAY ANDRÁS: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról és 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben*. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Budapest, 2005.

ENGLÄNDERNÉ BRÜLL KLÁRA: *Orvosok és kórházak Pest-Budán a legrégebb időktől a városok egyesítéséig*. Budapest, 1930.

GÉRA ELEONÓRA: *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Budapest, 2014.

GÉRA ELEONÓRA: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1708-1710. Budapest történetének forrásai 13*. Budapest, 2016.

GÉRA ELEONÓRA: *Fürdő kultúra a törököktől visszafoglalt Budán*. Kézirat, 2020.

SIMON KATALIN: *Sebészet és sebészek Magyarországon, 1686-1848. A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai 5*. Budapest, 2013.

SIMON KATALIN: *Buda II. kötet (1686-1848) / Part II (1686-1848). Magyar Várostarténeti Atlasz 5. / Hungarian Atlas of Historic Towns No. 5.* Budapest, 2017.

VÉGH ANDRÁS: *Buda I. kötet, 1686-ig. / Part I. to 1686. Magyar Várostarténeti Atlasz 4. / Hungarian Atlas of Historic Towns No. 4.* Budapest, 2015.